

Prof. dr hab. Ryszard Stachowski
Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna
w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agnieszki Wiatrowskiej
pt. „Metaanaliza kontekstu konstrukcji teorii B. F. Skinnera, E. Fromma
i C. Rogersa wobec konfliktu o wolność woli”

William James (1842–1910), słowami doktorantki ojciec założyciel Nowej Psychologii w Ameryce Północnej, za którego sprawą rozgorzał w dziewiętnastym wieku spór o wolność woli, w roku 1890 w *The Principles of Psychology* (t. II, s. 571) przekonywał, że faktem wystarczającym do łatwego zakończenia sporu o wolną wolę jest wielkość wysiłku uwagi, na jaki potrafimy się zdobyć w dowolnym czasie, wobec czego zagadnienia wolnej woli „nie da się rozwiązać na gruncie ściśle psychologicznym“, i dlatego możemy je w psychologii pominąć. Nadto „większość dzisiejszych psychologów bez wahania zaprzecza istnieniu wolnej woli”, dorzuci dwa lata później w swojej *Psychologia. Kurs skrócony* (2002/1892, s. 433–434). Z kolei w roku 1898 amerykański profesor filozofii, etyki i psychologii w Columbia College w Nowym Jorku Archibald Alexander (1855–1917) we wstępie do swojej książki *Theories of the Will in the History of Philosophy*, której przedmiotem jest psychologiczna i etyczna doktryna woli w historii filozofii od czasów starożytnych do połowy dziewiętnastego stulecia, napisał, że całe zagadnienie woli, w którym już samo słowo *wola* jest niesprecyzowane, zostało jeszcze bardziej zagmatwane przez ciągnący się bez końca spór powszechnie nazywany sporem [controversy] o wolną wolę. Tak na marginesie, ćwierć wieku wcześniej w roku 1867 nasz Mikołaj Lipiński (1806–1874) w swojej książce zatytułowanej *Zarys antropologii psychicznej, czyli psychologii empirycznej dla użytku dojrzałszej młodzieży polskiej* i będącej, jak uważa Bartłomiej Dobroczyński pierwszym polskojęzycznym i całościowym podręcznikiem psychologii ujętej jako nauka empiryczna, żywił przekonanie, iż sam „wyraz: wolna wola jest pleonazmem, albowiem każda wola już skutek swojej istoty jest wolną, a z drugiej strony woli niewolnej wcale nie ma” (s. 292).

Te trzy tylko przykłady z dobiegającego końca dziewiętnastego stulecia nam ludziom dwudziestego pierwszego wieku przypominają, że sporu o wolną wolę wbrew przekonaniu Jamesa nie tylko nie udało się ani zakończyć, ani w psychologii pominąć, ale ten konflikt na nowo rozgorzał w jego kraju pół wieku później za sprawą jego rodaka Fredericka B. Skinnera (1904–1990). Jak za innymi autorami utrzymuje doktorantka, wydając w roku 1948 swoją książkę *Walden Two*, w której ogłosił rozstrzygnięcie odwiecznego problemu wolnej woli, Skinner wszedł w

otwarty konflikt z częścią amerykańskiego akademickiego środowiska psychologicznego. Spośród jego przedstawicieli doktorantka wybrała do swoich rozważań niemieckiego pochodzenia amerykańskiego psychoanalityka Ericha Fromma (1900–1980) oraz psychologa humanistycznego Carla Rogersa (1902–1987). Wprawdzie geneza głoszonych przez nich teorii psychologicznych oraz ich biografie znalazły wyraz we współczesnej amerykańskiej literaturze psychologicznej, ale – jak podkreślają takie autorytety, jak Kurt Danziger czy Daniel N. Robinson – przeważnie nie ma w nich, na co też zwróciła uwagę doktorantka, odniesienia do oddziałujących zarówno na powstanie ich teorii, jak i na nich samych, czynników historycznych, kulturowych i społecznych¹, co może pociągać za sobą redukcjonistyczne ujmowanie tych teorii. Stwarza to zatem potrzebę poddania krytycznej analizie kontekstu odkrycia teorii.

I tego właśnie zadania podjęła się mgr Agnieszka Wiatrowska w swojej rozprawie doktorskiej, traktując temat po nowatorsku. Dla rozpoznania bowiem kontekstu odkrycia trzech wybranych teorii Fromma, Rogersa i Skinnera, czego nikt dotychczas nie zrobił, autorka wypracowała teoretyczne narzędzie badawcze – metaanalizę konstrukcji idei, u której podłoża leżą wprowadzone przez wspomnianego już tutaj Kurta Danziguera, urodzonego we Wrocławiu w 1926 roku niemieckiego pochodzenia amerykańskiego historyka psychologii XX wieku, propagatora nowej historii psychologii i psychologii krytycznej, pojęcia kontekstu konstrukcji (*context of construction*), czyli okoliczności powstania teorii, schematów konstruktywnych (*constructive schemes*), czyli ram, według których prowadzi się badania i interpretuje ich wyniki oraz mitu pochodzenia (*origin myth*), czyli źródła zasilającego teorię. Za pomocą tej metody dokonuje się na podstawie jakościowej analizy konkretnej koncepcji psychologicznej obecnej w dostępnej literaturze przedmiotu analizy kontekstu konstrukcji teorii, u której podłoża leży analizowana uprzednio idea, koncepcja, myśl przewodnia, w tym wypadku idea woli/wolnej woli.

Przeprowadzenie zatem takiej metaanalizy kontekstu konstrukcji teorii trzech wybranych autorów na tle ich sporu o wolność woli zapowiada tytuł recenzowanej rozprawy doktorskiej, której trzy pierwsze rozdziały odpowiednio drugi, trzeci i czwarty obejmują analizę kontekstu konstrukcji idei woli kolejno Skinnera, Fromma i Rogersa. W ramach tej analizy autorka identyfikuje rodzaj determinizmu, za jakim oni się opowiadali (determinizm twardy Skinnera, czyli wolność woli jako konstrukt społeczny, determinizm miękki Fromma, czyli wolna wola jako możliwość dokonywania wyborów oraz determinizm funkcjonalny Rogersa, czyli człowiek decyduje o poddaniu się lub

¹ Znamienne, że na znaczenie takich czynników w działalności naukowej zwracał już dawniej uwagę nasz rodak Ludwik Fleck (1896–1962).

niepoddaniu wpływom zewnętrznym), następnie schemat konstruktywny oraz elementy konstrukcyjne głoszonej przez każdego z nich teorii. Schematy konstruktywne i elementy konstrukcyjne są oparte na wiedzy uzyskanej ze wszystkich dostępnych źródeł pisemnych dotyczących się Skinnera, Fromma i Rogersa, czyli autobiografie, biografie, opracowania innych autorów, raporty z badań, polemiki, recenzje i inne.

Wspomniane trzy pierwsze rozdziały to najważniejsza i pod względem strukturalnym najbardziej rozbudowana część rozprawy doktorskiej zajmująca ponad połowę jej objętości. Jest ona podstawowym materiałem dla przeprowadzenia przez doktorantkę w ostatnim rozdziale piątym metaanalizy kontekstu konstrukcji teorii odpowiednio Skinnera, Fromma i Rogersa na tle ich sporu o wolność woli. Tutaj autorka identyfikuje elementy konstrukcyjne mitu pochodzenia tych trzech teorii, jak też wpływ ukrytych przedzałożeń (przekonań) tych autorów na zarówno ich ideę woli, jak i redukcjonistyczny koloryt głoszonych przez nich teorii. Dla wykrycia elementów konstrukcyjnych danej teorii doktorantka skrupulatnie rozpatrywała obszerny materiał autobiograficzny i biograficzny każdego z twórców tej teorii ze względu na kontekst konstrukcji i mitu pochodzenia teorii.

Znamienne i warte podkreślenia jest to, że mgr Wiatrowska osobisty w istocie spór o wolność woli, który połączył wybranych przez nią znamienitych psychologów amerykańskich, przedstawia na tle rozpoczętego w ostatnim dwudziestoleciu ubiegłego wieku powrotu do zainteresowania badawczego kategorią woli w jej ewolucyjnym ujęciu w psychologii amerykańskiej w kontekście historii Stanów Zjednoczonych, której wolność woli jest częścią kultury i historycznego dziedzictwa Zachodu (s. 98).

Lektura recenzowanej rozprawy doktorskiej zachęca do komentarza.

Pierwsze, co zwróciło moją uwagę, to aż cztery, jak mi się wydaje pozornie tylko różne określenia celu rozprawy doktorskiej:

- (1) „Celem pracy jest krytyczna, pogłębiona analiza kontekstu odkrycia teorii Burrhusa Fredericka Skinnera, Ericha Fromma i Carla Rogersa“ (s. 2),
- (2) „Nadrzędnym celem tej rozprawy doktorskiej jest kontekstowa i krytyczna analiza historycznego, społeczno-kulturowego i psychologicznego wymiaru ewolucji kategorii woli w psychologii amerykańskiej“ (s. 8),
- (3) „Niniejsza rozprawa doktorska ma na celu szczegółowe zbadanie problemu redukcjonizmu w kontekście traktowania teorii psychologicznych jako faktów naukowych, z uwzględnieniem braku krytycznej oceny kontekstu odkrycia teorii, czyli wszystkich oddziałujących na siebie elementów ich stworzenia“ (s. 15) oraz

(4) „Celem tej pracy nie jest ich [= współczesnych badań w temacie woli] ilościowa analiza, a jedynie nakreślenie powiązania założeń B. F. Skinnera, E. Fromma i C. Rogersa z obecnymi stanowiskami względem kategorii woli w psychologii“ (s. 91).

Oprócz celu badania, musi mieć ono zawsze swój przedmiot. Jeśli się doktorantka ze mną zgodzi, to, odnosząc się do punktu pierwszego, u niej tym *przedmiotem* jest kontekst odkrycia teorii Skinnera, Fromma i Rogersa, a *celem* jego „krytyczna, pogłębiona analiza“. Wtedy pozostałe cele (punkty od drugiego do czwartego) mogłyby być *podcelami*, czyli częściami celu głównego, jego operacjonalizacjami. Moja propozycja ma charakter bardziej porządkowy niż merytoryczny, bardziej metodologicznie elegancki, a do tego znacznie ułatwiający lekturę recenzowanej pracy doktorskiej.

Następna uwaga. Nie jest dla mnie jasny występujący w recenzowanej rozprawie doktorskiej jako „zadanie badawcze“ związek, czyli inaczej zależność, współzależność, powiązanie itp. redukcjonizmu z typem determinizmu, na przykład „Rogers opowiedział się za determinizmem funkcjonalnym [...]“ (s. 66), który „wiązał się z redukcjonizmem antropologicznym – idealizacją człowieka i jego zdolności do zmiany“ (s. 97). Inne przykłady: [W pracy] „badany jest związek między reprezentowanym przez psychologów typem determinizmu a redukcjonizmem istniejącym w ich teoriach“ (s. 2), „Założenia twardego determinizmu Skinnera związane z redukcjonizmem ontologicznym“ (s. 96), „Zdefiniowanie istniejącego w teoriach badaczy typu redukcjonizmu i jego związku z propagowanym typem determinizmu oraz ukrytymi przedzałożeniami względem woli“ (s. 8).

Następne słowa mojego komentarza wiążą się ze wspomnianym wyżej redukcjonizmem. Doktorantka pisze (s. 14, przypis 8), że termin „redukcjonizm” jest niejednoznaczny, ma wiele odmian, stąd „trudno jest wskazać na jedno jego wyjaśnienie“ i dlatego w swojej rozprawie, powołując się na innych autorów, utożsamia go z upraszczaniem zjawisk (s. 13, 20 i 92). Z tego, że termin „redukcjonizm” jest w rozumieniu autorki wieloznaczny nie wynika chyba niemożność uchwycenia jego istoty, czyli tego, co jest jednoznaczne w jego niejednoznaczności. Oczywiście, redukcjonizm jest upraszczaniem, ma wiele odmian, ale to za mało powiedziane. Najprostszym i najbardziej zrozumiałym określeniem redukcjonizmu, jakie znam, pochodzi od Williama Jamesa, choć to nie on jest jego autorem, z jego książki *Prawo do wiary* z roku 1896, której polskie tłumaczenie wydał Znak w Krakowie sto lat później. Na stronie 100 czytam: „Kwartet smyczkowy Beethovena jest naprawdę, jak ktoś powiedział, pocieraniem kocich kiszek końskim włosiem i można go w tym stylu wyczerpująco opisać“. Czyli, odnosząc to do naszej sytuacji, kwartet smyczkowy Beethovena, jak powiedziałby redukcjonista (radykalny, ortodoksyjny), jest niczym

innym, jak tylko pocieraniem kocich kiszek końskim włosiem i w języku tego poziomu można kwartet smyczkowy Beethovena wyczerpująco opisać. Istotny jest tutaj wyróżnik „niczym innym, jak tylko“, albo „niczym innym, niż“, który jest znakiem rozpoznawczym redukcjonisty. Ciekawe, że na s. 13 swojej rozprawy Agnieszka Wiatrowska cytuje Danutę Radziszewską-Szczepaniak (2016, s. 380), której określenie redukcjonizmu współbrzmi z cytowanym wyżej określeniem Jamesowym: „[...] jakiś aspekt rzeczywistości z wyższego poziomu da się wyjaśnić w kategoriach należących do poziomu niższego, bardziej podstawowego”. Różnica jest tylko taka, że cytowana autorka kończy to zdanie tak: „ale nie można wyprowadzić wniosku, że cała ta rzeczywistość da się do tego elementarnego poziomu sprowadzić”. Tego antyredukcjonistycznego zakończenia nie ma wprawdzie *explicite* u Jamesa, ale kontekst jednoznacznie wskazuje, że ono tam *implicite* jest. Kwestię redukcjonizmu poruszam tutaj dlatego, że wątek redukcjonizmu w psychologii amerykańskiej XX wieku, zarazem psychologii głównego nurtu przewija się przez całą recenzowaną rozprawę doktorską. Co więcej, postawa doktorantki jest jednoznaczna: redukcjonizmu w psychologii należy unikać (s. 100), redukcjonizm jest niechciany (s. 100).

I jeszcze na marginesie. Doktorantka na stronie 92 o Williamie Jamesie: „Problem dotyczący wolnej woli i determinizmu *strofował* Jamesa od wczesnej dorosłości“ (wyróżnienie moje). Przejęzyczenie? A skoro mowa o Jamesie, to zakończę cytatem z jego *Psychologia. Kurs skrócony* (2002/1892, s. 434): „Psychologia będzie psychologią, a nauka nauką, tak jak było zawsze (tak i nie bardziej) na tym świecie, niezależnie od tego, czy prawdą jest, że wolna wola istnieje, czy też nie“.

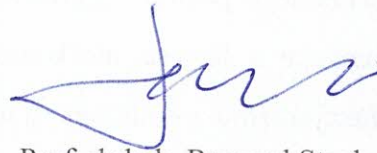
Konkluzja

Zgadzam się z doktorantką, że jej rozprawa doktorska dostarcza wartościowego materiału historycznego, który może stanowić podstawę do dalszych badań nad kontekstem odkrycia teorii naukowej przez odkrywanie wpływu nieuświadamianych bądź negowanych takich czynników, jak historyczne, społeczne, kulturowe i psychologiczne na twórcę danej teorii i tym samym na jej powstawanie. Podzielam nadto jej przekonanie, że warto te badania kontynuować. Jest to, oczywiście, zachęta kierowana do młodych polskich psychologów zainteresowanych historią psychologii, ale tym razem polskiej.

Tym, co oryginalne w pracy doktorskiej mgr Agnieszki Wiatrowskiej, u której podłoża leży uświęcone tradycją pojęcie kontekstu odkrycia teorii naukowej, jest przeprowadzona przez nią analiza krytyczna dokonanego we współczesnej psychologii amerykańskiej procesu ewolucji kategorii woli, analiza umiejscowiona w kontekście występującego w niej redukcjonizmu. To pierwsze znane mi w polskiej literaturze psychologicznej tak obszernie i kompetentnie opracowane zagadnienie woli i jej wolności ujęte od strony nowej historii psychologii i psychologii krytycznej,

oparte na obszernej, bo liczącej 185 pozycji bibliograficznych podstawie. Wprawdzie doktorantka ma poczucie, że „nie udało się jej dostatecznie zagłębić w ich [tj. Skinnera, Fromma i Rogersa] kontekst odkrycia z uwagi na zawężoną tematykę pracy“ (s. 99), ale jestem przekonany, że w pełni wywiązała się z wyznaczonego sobie zadania badawczego.

Stwierdzam zatem, że rozprawa doktorska mgr Agnieszki Wiatrowskiej pt. „Metaanaliza kontekstu konstrukcji teorii B. F. Skinnera, E. Fromma i C. Rogersa wobec konfliktu o wolność woli” spełnia określone w art. 187 pkt. 1 i 2 Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* wymagania stawiane pracom doktorskim i może być przedmiotem dalszego postępowania w przewodzie doktorskim.

Prof. dr hab. Ryszard Stachowski

Poznań, 28 stycznia 2025 roku